

Parazita formációk és rokon szemiotikai halmazok (Jegyzetek Lotz János örökségéről*)

0. Bevezető jegyzet

Lotz tudományos tevékenysége sokféle szemiotikai témát ölelt föl, nevezetesen a következőket:

1. A természetes nyelvek azok számos megnyilvánulásaiban, különösen *a*) a beszéd és *b*) az írás;

2. A természetes nyelvek a szélsőségesen szembenálló állapotokhoz való közeledésükben, nevezetesen *a*) a kontextuális kötöttséghez való közeledés, miként a kalkulusokban és *b*) a kontextuális kötetlenséghez való közeledés, mint a versben;

3. Más jelrendszerek — *a*) embernél például a játékvezetők szakmai kézjelzései a labdarúgómérközéseken,¹ és *b*) állatoknál a mézelő méhek kommunikációs magatartása;

4. 1955-ben egy páratlanul eredeti (bár alig ismert) kísérlettel a verbális megszövegezések és a hozzájuk tartozó nem-verbális halmazok közötti bizonytalan határvonalat fürkészte.

Célja, hogy szemiotikai elgondolásait egy nagyobb szintézisbe foglalja össze „annak érdekében, hogy az emberi nyelv specifikus jellemzőiről perspektivikus képet kapjunk” (SEBEOK 1974. 7–9) megíúsult, de a problémakör termékeny pályafutása alatt mindvégig foglalkoztatta. Az egésznek csupán szórványos töredékeit sikerült kidolgoznia, ezekből azonban összeszededgethetjük azokat a témákat és argumentumokat, amelyek minden valószínűség szerint tervezett könyvét kitöltötték volna.

Örökségének gazdag tárházából e megemlékezéssel általános rendszerének csupán néhány lényeges aspektusát körvonalazzuk, különösen az egymással összefüggő $3b$, $2a$ és $1b^2$ kérdésekről való állásfoglalását idézzük fel.

* Ez a cikk a SEBEOK 1974 párja; ténylegesen a Memoir 2. részét képezi, ahogyan ott azt az első oldal megcsillagozott lábjegyzete jelzi.

¹ E különféle technikai gesztusok roppant egyszerű és láthatóan kimerítő elemzését (jelenlétemben) 1969 decemberében a Center for Applied Linguistics-ben rendezett kis konferencián (Conference on Sign Language) mondta el. Sajnálatos módon e hosszú megbeszélésről még nem készült írott anyag.

² Felesleges pontosan hivatkoznunk Lotz publikációira, mivel gyakorlatilag valamennyit felsoroltam SEBEOK 1974. 16–26. lapjain; a közvetlen idézetek időpontját viszont megadom. LOTZ 1976 természetesen posztumusz válogatás írásából, amelyeket javarészt az eredeti angolból vagy németből fordítottak le halála után magyar kollégák, s amelyhez a szerkesztő SZÉPE GYÖRGY mellékelte választékos Utószót. (A Lotz-idézetek fordításai is javarészt ebből a kötetből valók — A ford.)

I. A méhek kommunikációjának szerkezete (3b)

Ismeretségünk éveitől Lotzot mindössze kétféle állatról hallottam beszélni: a házimacskákról és a mézelő méhekről. Manhattani baccalaureatusi éveiben volt egy *Fagylalt* nevű macskája, aki a *Morningside Drive-ra* néző könyvtárszoba ablakának párkányáról galambra vadászva — ma már kideríthetetlen módon — vagy a halálba ugrott vagy véletlenül lezuhant. Lotz macskák iránti szeretete személyes, gyöngéd és gondoskodó érzelem volt. A méhekkel szemben magatartása elfogulatlan volt, tudományos és kizárólag azok szemiotikai kompetenciáját érintette.

HALDANE szerint (1955) Arisztotelész vagy egyik tudósítója gondosan megfigyelte és leírta a háziméhek ún. „táncát” a *Hist. Animal.*-ban (9: 624b), így e jelenség legalábbis 2300 éves, azaz gyaníthatóan sokkal régebbi. VON FRISCH első hiányos beszámolója a század korai évtizedeiből a mézelő méhek „táncának” kommunikációs funkciójáról, különösen a táplálékforrás irányát és távolságát illetően — amelyet igen nagy pontossággal jeleznek (SEBEOK 1972: 34—53) — és az azóta feltárt meglepő kiegészítő vonások (valamint az ismereteinkben mutatkozó éles ellentmondások és zavaró hiányosságok [WENNER 1971]) egyre több nyelvészettel foglalkozó tudós, különösen pszichológusok (mint BÜHLER) és különböző felfogású nyelvészek többé-kevésbé rendszeres szakmai figyelmét vonta magára. Lotz mindenképpen egyike volt azon első nyelvészeknek — és LAZICZIUS után (SEBEOK 1972: 11, 6. jegyz., 36; 1976a 7. fej.) a három magyar közül a második —, aki rámutatott e figyelemreméltó felfedezésekre a fontosságára „a nyelvészet és általában a szemiotika számára”.³ A méhek kommunikációjának szerkezetéről szóló tömör, sokágú diagramba sűrített elemzését 1950-ben jelentette meg, amelyet saját kiegészítő megjegyzéseimmel a *Language* 1963. évi számában (1. még SEBEOK 1952. 37) reprodukáltam. Amennyire megítélhetem, Lotzot az állati kommunikáció egyáltalán nem *per se* érdekelte; egyedüli szempontja az akkoriban rendelkezésre álló adatoknak olyan formában való bemutatása volt, amelyet a nyelvi struktúráról alkotott koncepciójával egybevethetőnek ítélt. Azt követően nézeteit hat pontban fejtette ki, amelyeket zárójeles megjegyzéseimmel ellátva földíszek — — minthogy ezek közel három évtized elmúltával helyénvalóknak tűnnek:

1. „A méhek kommunikációjában a vonatkozás köre szigorúan a virágpornak és virágméznek a lelőhelyére és minőségére korlátozódik, míg az emberi nyelv szemantikai vonatkozási köre korlátlan (egyetemes).” [A méh táncában annak az utazásnak a kicsinyített újralejátszása, kivetítése, amelyről a jeladó méh visszatért, s amelynek néhány informált méh nekivághat. A szimbolizált vonatkozási kör föltehetően mindig újszerű, mivel a dolgozó általában olyan lelőhelyről tudósít, amelyről korábban sem ő neki, sem pedig nővéreinek nem volt tapasztalata. Az új kasról és a táplálékforrásról a csóváló táncal tudósítanak.]

2. „A méhek kommunikációjában a testi gesztus, a tánc nem bontható fel alkotóegységekre: legföljebb az egyszerű fordulatnak és a csóválásnak a két szakasza alkot egy fél-szintaktikai szerkezetet, míg az emberi nyelv a minimális jeleknek, a morféma-knak szelektív kombinálhatósága elvén működik.”

³ Bizonytalan, hogy a *szemiotika* szótári alakot Lotz miként használta. Feltételezem, hogy GREENBERG 1947-es szóhasználatát követte (SEBEOK 1977. 187), aki a *Word* egyik szerkesztője volt akkor, amikor az idézett megjegyzés e folyóiratban megjelent.

[Legalábbis a következő, kommunikációs funkcióval rendelkező, kiegészítő táncformákat mutatták ki a közbeeső években: lökdöső futás (*jostling run*; *Rumpeltanz*); lökö tánc [*spasmodic dance*; *Rucktanz*]; zümögő futás [*buzzing run*; *Schwirrlauf*]; vakaró vagy rázó tánc (*grooming or shaking dance*); rágató tánc (*jerking dance*); remegő tánc (*trembling dance*). E sztereotip mozgásformáknak az egymáshoz való viszonya még messze nem tisztázott.]

3. „A méhek táncát nem lehet szétszedni „üres” alkotórészekre, amelyek újrakombinálhatók” [Igaz; a méhek kódjából hiányzik a dualitás vonása, és minden ami a meglétére utalna.]

4. „A méhek tánca „térképet rajzol” a kaptár körüli környezetről; ez a vonatkozó valóság szempontjából ikon, ami az emberi beszéd fonéma-szintjén levő szimbólumok esetében csak ritkán fordul elő, például a hangszimbolikában. A szintaktikai szerkezet, természetszerűen, tartalmazhat ikonikus utalást belső folyamatokra (gondolkodás, érzelem, akarat stb.)” [Az első mondat egyik megállapításával sem értek egyet: a méhek táncában gyakran a jelző vagy a szimbólikus oldal van túlsúlyban (SEBEOK 1976a. 133–134) és a nyelv bővelkedik ikonokban (SEBEOK 1976b). E kérdések alaposabb vizsgálatot érdemelnek.]

5. „A méhek nyelvében semmilyen társalgás nem lehetséges; üzenetküldés közben megfordíthatatlan a viszony az élelmetgyűjtő méh és az üzenet befogadói között.” [Ezzel szemben áll LINDAUER színes leírása a méhraj „vitájáról”, ami a megfelelő kasok minőségéről kivételesen még két hétig is eltartott; vö. SEBEOK 1972. 45.]

6. „Az emberi nyelv pragmatikus oldalának a méhek nyelvében a tánc erőteljessége és végrehajtási ideje felel meg.” [Helyes.]

A méhek kommunikációja általában — nem csupán a „tánc” eszközével, hanem a kémiai és akusztikai csatornákon keresztül is — sokkal összetettebbnek bizonyul, mint képzelni lehetett a század közepén, és az ember teljes szemiotikai repertoárja, magában foglalva a verbális és nem-verbális kódokat, sokkal szövevényesebbnek mutatkozik, mint ahogyan az ártatlan 50-es években gondolták.

2. Konstruált tudományos nyelvek (2a)

Lotz stílusa világos, megfontolt és szigorúan lényegretörő volt, de a természetes nyelveket és a konstruált tudományos nyelveket vagy kalkulusokat szembeállító, 1951-es esszéje még az ő fogalmazási mértéke szerint is túlságosan tömör.

E fontos jegyzetének a lényege az volt, hogy felhívja a figyelmet a szemiotikai rendszereknek egyik kategóriájára, amelyet parazita formációknak nevezett el, s amelyen a beszélt nyelvre szabadon ráépülő superstruktúrákat értette. Hangsúlyozta, hogy a természetes nyelvek „korlátlan lehetőségei vannak a szemantikai vagy pragmatikus funkciók tekintetében”, ami egyenértékű az univerzális nyelv megjelöléssel. Azonban „a természetes nyelvekben a jelentések konturjai éppen e tág társadalmi és szemiotikai tartalmak következtében elmosódnak.” Amikor a kalkulusok bevezetésére való igény fölmerül, e velejáró határozatlanságnak az ellensúlyozására bizonyos speciális konvenciók lépnek működésbe.

A kalkulus nem esetlegesen parazita, hanem mindig annak kell lennie, szükségszerűen az, s ugyancsak későbbi elsajátítást igényel. E következtetés

vezeti el Lotzot annak az állításnak a visszautasítására, miszerint a gyermek is képes volna megtanulni a Principia Mathematica nyelvét az angol helyett, föltéve a költői kérdést „Hogyan hangzanának a P. M. nyelvén a rímes mondókák vagy a gyermek érzelmi kitörései?”

Lotz úgy érezte, hogy nem elegendő kizárólag a formalizált szimbolizmus vizsgálatára összepontosítanunk. Azt kell megfigyelni, hogy ez a szimbolizmus milyen módon alakul ki a természetes nyelvből. Ez fejlődik azután a metaszemiotika központi problémájává, megkövetelve a természetes nyelv és a kalkulusok viszonyának a felülvizsgálatát.

3. Az írás (1b)

Lotz egész életén keresztül elmélyülten foglalkozott az írással. Tevékenysége szigorú szemiotikai szemléletmódon alapult, amelyet korai remekművében, 1939-es magyar grammatikájában világosan kifejezésre juttatott. A kulcsmondatok a következők: „Az az alapelv, amely majd az egész könyv szerkezetét meghatározza, a szimbólumok — amelyek közé tartozik a nyelv is — kétarcúsága, ikerjellege lesz. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi szimbólumok egy jelnek (forma; fizikai-fiziológiai jelenség) és valamilyen tartalomnak (jelentés; pszichikai jelenség) a kapcsolatai. Csak az ilyen jellegű kapcsolatok nevezhetők szimbólumoknak, egyik alkotóelemük önmagában sem. ... Az alaktan az írást, a beszédet (hangjelenséget) ezek egymáshoz való viszonyát fejtegeti.” Ezek voltak aztán általános céljai, programja, amelyet könyvében meghirdetett és megvalósított (SEBEOK 1943) s amelyen különféle cikkekben egészen haláláig tovább munkálkodott.

Lotz munkái az írásról általában három elven alapulnak:

1. Az írást saját terminusaiban kell vizsgálni, azaz nem vezethető le teljességében a beszédből. A verbális jelek két rendszere közötti izomorfizmus megértéséhez e két közeg belső elemzését kell elvégezni. Az írásban vannak a beszédben nem tartalmazott elemek és viszont.

2. A teljes nyelvszerkezeti keretben az írás szerepének — amelyet Lotz a KAVANAGH és MATTINGLY szerkesztette kötetben (1972. 123, 1. ábra) diagrammal ábrázolt — három viszonyát kell megállapítani: az írás viszonyát a szemantikai tartalomhoz; az írás viszonyát a morfológiai egységekhez; az írás viszonyát a beszédhez.

3. A két szemiotikai rendszer viszonyában vannak bizonyos vonások, amelyek túlmennek a pusztán egymás mellé helyezettségen. A nyelvi kommunikáció közegei közül a beszéd a jelöletlen kategória, szemben — többek között — az írással. Lotz úgy vélte, hogy az írás folyamata mindamelllett belsőleg kötődik a nyelvi folyamathoz, mint egészhez.

E viszonylag még mindig elhanyagolt területhez való sokoldalú hozzájárulásban a legfontosabb az, hogy meglehetősen konkrét és pontos megfogalmazásában egy sereg tapasztalati kérdést vetett föl, amelyeket a legközelebbi

⁴ L. pl. NAOMI S. BARON megjelenés előtt álló cikkét: Independence and interdependence in spoken and written language. Megjelenik a Visible Language c. folyóiratban, amelyet a nyelvi kifejezés látható közegei kutatásának szenteltek, s amelyben az írással foglalkozó egyik utolsó cikkét (1972) maga Lotz is megjelentette.

jövőben elkerülhetetlenül tovább kell vizsgálni.⁴ A magyar írásra vonatkozó feldolgozása viszont teljesnek tekintendő.

Hosszú évekkkel ezelőtt mintegy véletlenszerűen megkérdeztem Lotztól, hogy a jellel kapcsolatos koncepcióját miként sikerült úgy megfogalmaznia, ahogyan az 1939-es könyvének bevezetésében megjelent; azt mondta, akkoriban úgy gondolta, hogy ifjúkori kifejezőmódja egészen újkeletű volt. Csak utóbb döbönt rá, hogy állításai SAUSSURE-t visszhangozták, főképpen Lotz nagyrabecsült tanárának, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a kommentárjain keresztül. Még emlékszem szomorúan hozzáfűzött megjegyzésére, hogy az írásainkban szétáradó, rég elfeledett olvasmányok visszhangja köznapi a humán értekezésekben.

THOMAS A. SEBEOK

Irodalom

- HALDANE, J. B. S. 1955: Aristotle's account of bees' dances. *Journal of Hellenic Studies* 75: 24—25.
- KAVANAGH, JAMES F.—IGNATUS G. MATTINGLY (szerk.) 1972: *The Relationship between Speech and Reading*. MIT Press, Cambridge.
- LOTZ JÁNOS 1976: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- SEBEOK, THOMAS A. 1943: Review of John Lotz, *Das Ungarische Sprachsystem*. *Language* 19: 55—58.
- SEBEOK, THOMAS A. 1972: *Perspectives in Zoosemiotics*. Mouton, The Hague.
- SEBEOK, THOMAS A. 1974: *John Lotz: A Personal Memoir. Part I. Ural-Altäische Jahrbücher* 46: 1—26.
- SEBEOK, THOMAS A. 1976a: *Contributions to the Doctrine of Signs*. Peter de Ridder Press, Lisse.
- SEBEOK, THOMAS A. 1976b: *Iconicity*. *Modern Language Notes* 91: 1427—1456.
- SEBEOK, THOMAS A. 1977: *Marginalia to Greenberg's conception of semiotics and zoosemiotics*. In: ALPHONSE JUILLAN (szerk.), *Linguistic Studies Offered to Joseph Greenberg on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Saratoga. Anna Libri.
- WENNER, ADRIAN M. 1971: *The Bee Language Controversy: An Experience in Science*. Educational Program Improvement Corporation.

Parasitic Formations and Kindred Semiotic Sets (Notes on the Legacy of John Lotz)

by THOMAS A. SEBEOK

The article is the second part of „John Lotz: A Personal Memoir Part I” (UJb. 46 [1974]: 1—26). Three topics of Lotz's scientific activities in semiotics are introduced. The first is the structure of bee communication supplemented by remarks of the author. Under the second heading the constructed scientific languages, or calculi are characterized. Calculi are parasitic formations, superstructures imposed upon natural language. The third topic is script: it cannot be derived altogether from speech. Role of script must be established in three relationships: script to the semantic coverage, to the morphemic units and to speech.

